

Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği

---

Osman GÜMAN

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

Elfaz bahisleri, nassları anlama ve yorumlamada ihtiyaç duyulan kuralları ihtiva etmesi dolayısıyla gerek Hanefî gerek mütekellimîn fıkıh usulü literatürünün önemli bahislerinden biridir. Hanefî usul literatüründe lafızları ilk defa tasnif eden usul bilgini Debûsî'dir. Serahsî tarafından da sürdürülen bu taksim için, Fahrulislam el-Pezdevî tarafından bir üst kategori oluşturulmuş ve şer'î delillerden ilki olan "Kitap" başlığının altında incelenmiştir. Ayrıca öncesinde bağımsız başlıklarda ele alınıp incelenen bazı konular lafızlar taksiminin içine alınmıştır. Diğer yandan Pezdevî, tafsilata girmeden lafız taksimlerini tanım düzeyinde zikredip her biri hakkında bir tasavvur oluşturmuş ve ardından her bir kısmın problematiğini ele almıştır. Pezdevî tarafından son şekli verilen bu taksim, geç dönem usulcileri tarafından genel bir kabul görmüş ve detayda bazı farklılıklarla birlikte günümüze kadar korunmuştur. Ancak bu tasnif-

103

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

cilt 17 sayı 33 (2012/2), 103-132

te mantıksal taksim kriterleri açısından eleştiriye açık yönler de bulunmaktadır. Nitekim Abdülaziz el-Buhârî, İbnü'l-Hümâm, Sadru's-şeria ve Teftâzânî gibi bazı usulcüler bunların bir kısmına işaret etmişlerdir. Makalede bu eleştiriler üzerinde durulmuş ve taksimin mantıksal açıdan daha tutarlı hâle gelebilmesi için bir kısmı klasik dönem usulcülerine, bir kısmı da şahsımıza ait olan bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lafız, Vaz', İsti'mâl, Zuhûr ve Hafâ, Delâlet.

Giriş

FIKİH USULÜ LİTERATÜRÜNDE nasların anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik en önemli bölümü elfâz bahisleri oluşturur. Bundan dolayı usul bilginleri, eserlerinde, lafızlara ilişkin konuları titizlikle incelemiş ve lafızların kısımlarını ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır.

Diğer yandan konuların işleniş tarzı itibarıyla “fukahâ metodu” ve “mütakellimîn metodu” olmak üzere iki ana eğilim oluşmuş ve bunlardan ilkinin tercih eden usulcüler, usul kurallarını, müntesibi oldukları imamların ictihadlarını incelemek suretiyle belirlerken ikincisini tercih eden usulcüler, furu örneklerine çok fazla yer vermemiş, daha ziyade aklî temellendirmeler üzerinde durmuşlardır.¹ Tabiatıyla bu eğilimler, elfâz bahislerine de yansımıştır. Bu farklılaşmayı tespit için her iki metoda göre yazılmış birer kitabın içindekiler kısmına kuşbakışı göz atılması yeterlidir. Mütakellimîn usulcülerini ağırlıklı olarak mantık ilminin terimlerini kullanmayı tercih ederken Hanefî usulcülerini, diğerine nispetle daha özgün bir lafızlar sistemi oluşturmuş ve mütakellimîn usulcülerinden farklı bir terminolojiyi tercih etmişlerdir.

Bu makalede genellikle fukaha metodunun tercih edildiği Hanefî usul literatürüne damgasını vuran lafızlar taksiminin tarihsel gelişim sürecine kısaca temas edilecek ve el-Pezdevî'nin (v. 482) *Kenzü'l-vusûl* adlı eserinde yer alan lafızlar tasnifine yönelik man-

¹ Bkz. Abdülvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî* (Mekke: Dâru's-şurûk, 1983), s. 457-457.

tıksal tutarlılık eleştirileri dile getirilerek yeni öneriler üzerinde durulacaktır. Bu araştırma için özellikle Pezdevî'nin eserini merkeze almamızın sebebi -öncesinde taksim büyük ölçüde tamamlanmış olsa da- onu yeniden düzenleyerek sistematik bir bütünlük içinde sunan usulcünün Pezdevî olmasıdır.² Nitekim bazı usul eserlerinde bu taksim, genellikle Pezdevî'ye nispet edilmiştir.³

I. Hanefî Usûl Literatüründe Lafızlar Taksiminin Tarihsel Gelişim Süreci

Fukaha metoduna göre lafızları en sistemli ve düzenli işleyen ve bu sebeple kendisinden sonraki bütün Hanefî usulcülerini etkileyen usul bilgini Pezdevî'dir. Bundan dolayı lafızlar taksiminin gelişim sürecini "Pezdevî öncesi" ve "Pezdevî ve sonrası" olmak üzere ikiye ayırmamız yerinde olacaktır.

a. Pezdevî öncesi dönemde elfâz taksimi

Hanefî usulüne dair elimizde mevcut ilk eserin müellifi olan Ebû Bekir el-Cassâs (v. 370), *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde "âmm, müşterek, nass, muhkem, müteşabih" gibi terimler için müstakil başlıklar açıp değerlendirmeler yapmakla birlikte lafızları sistematik bir tasnife tabî tutmamıştır.⁴

Hanefî mezhebinde lafızları tasnife tabî tutan ve Cassas'a nisbetle daha sistematik bir şekilde inceleyen ilk usulcü Ebû Zeyd ed-Debûsî'dir (v. 430). *Takvîmu'l-edille* adlı eserinde o -her ne kadar Pezdevî'nin tasnifi kadar derli toplu ve bir arada olmasa da- lafızları dört ana gruba ayırmış ve her bir grubun altında yer alan kısımlara ayrı ayrı değinmiştir.⁵

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, "Hanefî Usulcülerinin Elfâz Taksimindeki Metodları" (Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 14.

3 Örneğin bkz. Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr (Teysîru't-tahrîr* içinde, Beyrut: Dâru'l-fıkr, ty.), I, 185.

4 Bkz. Köksal, 12.

5 Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001), s. 94, 116, 119, 130; ayrıca bkz. Köksal, 13.

Pezdevî'nin muasırı olan Şemsü'l-eimme es-Serahsî'nin (v. 483) *el-Usûl*'üne geldiğimizde, aynı taksiminde onda da nispeten farklı isimlerle ve biraz daha dağınık biçimde yer aldığını görürüz.⁶ Serahsî'nin Debûsî'den ayrıldığı en önemli husus, “hakikat ve mecaz” ile “sarîh ve kinaye”yi aynı kategoriye yerleştirmek yerine ayrı fasıllarda ele almasıdır.⁷

b. Pezdevî'nin elfâz taksimi

Geç dönem Hanefî usul eserlerinde bu taksim, bazı tasarruflarından ötürü genellikle Pezdevî'ye nispet edilmiştir.⁸ Pezdevî'nin yaptığı bu tasarrufları, biri fıkıh usulünün genel sistematığına, diğeri ise lafızlar sistematığına yönelik olmak üzere şu iki maddede toplamamız mümkündür.

- Lafızlar konusunu, şer'î delillerin başında yer alan Kitap bölümüne derc etmek suretiyle bu konu ile Kur'an'ı Kerim'in beyanı arasında doğrudan ilişki kurmuş, ardından Serahsî'nin kitabının hemen başında ele alıp incelediği “emir-nehî” konusunu “hâss” lafız türleri arasına koymak suretiyle de bu konu ile lafızların dörtlü taksimi arasındaki bağı güçlendirmiştir.
- Debûsî ve Serahsî'de her bir lafız kategorisi içinde yer alan lafızlar, tanımları, hükümleri, örnekleri ve diğer lafızlardan farkları vb. yönler bir bütün olarak ele alınıp bitirilmeden diğer lafızla geçilmemiş, yani her bir lafız türü bütünlüklü bir bakış açısıyla ele alınmış ve her bir kategori birbirinden bağımsız değerlendirilmiştir. Buna karşın Pezdevî, bunları da bir üst kategoride birleştirmiş ve lafız-anlam ilişkisini dört ayrı açıdan incelemiştir. Ayrıca her bir taksim içinde yer alan lafızları bir defada ve bütün boyutlarıyla ele almak yerine iki aşamalı bir yol takip ederek birinci aşamada her bir kısmın sözlük ve terim anlamları ve hangi kökten türedikleri üzerinde durmuş; ikinci aşamada ise hükümlerini, alt türlerini ve diğer meselelerini ele almıştır. İlk bakışta sadece şekli bir fark gibi görünen bu tasarruf, sadece şekilde kalmamış bunun öze yansıyan sonuçları da olmuştur. Kanaatimizce bu tas-

6 Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Usûl* (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.) I, 124, 163, 170, 187, 236.

7 Bkz. Köksal, 14.

8 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-arabî, 1997), I, 86; Sa'du'ddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *et-Telwih ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh* (Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkam, 1998), I, 76; İbnü'l-Hümâm, I, 185.

nifte onun, üzerinde en çok durulması gereken tasarrufu budur. Çünkü Pezdevî böyle yapmakla, -mantık diliyle ifade ederse- lafızlar taksiminde ilk kez *tasavvur* ve *tasdik* ayırımına gitmiş ve tasavvura ilişkin meselelerle tasdike ilişkin meseleleri müstakil başlıklarda ele almıştır.⁹

Bu tasarrufları ile Pezdevî'nin, fıkıh usulünün lafza müteallik konularını sistematize ederek birbiri ile ilişkili yekpâre bir bütün haline getirdiği söylenebilir. Debûsî ve Serahsî'nin usullerine tarih boyunca ya hiç şerh yazılmamış ya da nadiren yazılmış iken Pezdevî'nin usulü üzerine onlarca şerh ve haşiye yazılması, genellikle Pezdevî'nin dilinin daha girift olmasına bağlanmış ve bundan dolayı kardeşine "Ebü'l-yüsr" kendisine ise "Ebu'l-usr" künyeleri verildiği söylenmişse de Pezdevî'nin usulünün diğerlerine nispetle daha sistematik olmasının bu tercihte daha baskın bir sebep teşkil ettiği söylenebilir.¹⁰

Pezdevî ile Debûsî ve Serahsî'nin kategori başlığı tercihlerinin mukayesesinde ise şunlar söylenebilir:

Pezdevî, Kitap konusu içinde lafızların taksimine başlarken şöyle demiştir:

Şeriatın hükümlerinin bilinmesi, nazm ve mananın kısımlarının bilinmesine bağlıdır. Nazm ve mana ise, şeriatın hükümlerinin bilinmesi bakımından dört kısım olup bunları şöylece sıralayabiliriz:

Birinci kısım, nazmın sıyga ve lügat bakımından vecihleri hakkındadır.

İkinci kısım, nazm ile oluşan beyanın vecihleri hakkındadır.

Üçüncü kısım, nazmın kullanım vecihleri hakkındadır.

9 Gerek *Mihakku'n-nazar* ve *Mi'yâru'l-ilm* adlı eserlerini yazmak ve gerekse *el-Mustasfâ*'ya mantık ilminin temel konularını içeren bir bölümle başlamak suretiyle Gazzâlî, mantık ilmini İslamî ilimlerin bir parçası haline getirmiştir. Gazzâlî'nin muasırı olan Pezdevî ise konuların işlenişinde seleflerine nispetle daha düzenli bir fikrî silsile takip ederek Hanefî usul-i fıkıhına bir sistematik kazandırmıştır. Öncesinde müstakil bölümler halinde ele alınan ve aralarında tam bir irtibat kurulamayan lafız tasnifleri için bir üst kategori oluşturması Pezdevî'nin mantık ilminin kategorilerinden etkilenmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Hanefî çevrelerinde, onun eserinin daha ziyade revaç bulması da sonraki dönemde mantık ilminin İslamî ilimlerde genel kabul görmesi ve Pezdevî'nin eserinin mantık kategorilerine daha yakın bulunması ile izah edilebilir.

10 Pezdevî'nin Hanefî usul geleneğindeki yeri ve önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebu'l-'usr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. XXXIV, s. 264.

Dördüncü kısım ise mana ve murada, imkân ölçüsünde vukuf vecihlerinin bilinmesi hakkındadır.¹¹

Pezdevî'nin ilk taksimi “Nazmın Sıyga ve Lügat Bakımından Vecihleri” olup o, bu itibarla lafızları *hâss, âmm, müşterek* ve *müevvel* olmak üzere dörde ayırmıştır. Buna karşın Debûsî'nin tercih ettiği başlık, “Müsemmaları Kapsama Miktarları Bakımından Lafızların İsimleri ve Hükümleri”,¹² Serahsî'nin başlığı ise “Hitap Sıygasının Müsemmaları Kapsaması Açısından İsimleri ve Hükümleri” şeklindedir.¹³

Pezdevî ikinci taksim için “Kendisiyle Oluşan Beyanın Açıklığı Bakımından Nazmın Vecihleri” başlığını koymuş ve bu itibarla lafızları *zâhir, nass, müfesser* ve *muhkem* olmak üzere dörde ayırmıştır. Bunların mukabillerini ise *hafî, müşkil, mücmel* ve *müteşabih* olarak sıralamıştır. Buna karşın Debûsî, lafzın açıklık bakımından kısımları için “Fukaha Arasında Kullanılan İsimlerden, Manaları Açıklık Bakımından Değişen Zâhir İsimler”¹⁴ başlığını; Serahsî ise “Hitap Sıygasının Fukahanın Kullanımı Bakımından İsimleri ve Hükümleri” başlığını tercih etmiştir.¹⁵ Diğer yandan Pezdevî, açıklık ve kapalılık yönünden lafızlar arasındaki ilişkiyi tekâbül olarak belirlerken Debûsî ve Serahsî ise *zâhir-hafî, nass-müşkil, müfesser-mücmel* ve *muhkem-müteşabih* ikilileri arasında zıtlık ilişkisi bulunduğunu söylemişlerdir.

Pezdevî'nin üçüncü taksim için tercih ettiği başlık, “Nazmın Kullanım Vecihleri” olup o, bu itibarla lafızları *hakikat, mecaz, sarih* ve *kinaye* olmak üzere dörde ayırmıştır. Debûsî “Sözün Kullanım Türlerinin Kısımları” başlığını tercih ederken¹⁶ Serahsî, “Hakikat ve Mecazın Beyanı Hakkında Fasil”¹⁷ ve “Sarih ve Kinayenin Beyanı Hakkında Fasil”¹⁸ diye müstakil iki ayrı başlık açmıştır. Ancak diğer üç taksime “bab” adı veren müellifin bunları “fasıl” başlığı altında incelemesi onun bunları iki ayrı grup olarak görmesinden ziyade,

11 Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl (Keşfü'l-esrâr* içinde, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-arabî, 1997), I, 79-82.

12 Bkz. Debûsî, 94.

13 Serahsî, I, 124.

14 Bkz. Debûsî, 116-117.

15 Serahsî, I, 163.

16 Bkz. Debûsî, 119.

17 Bkz. Serahsî, I, 170.

18 Bkz. Serahsî, I, 187.

eserin mürettep olmamasından ve son düzenlemesinin yapılmasından kaynaklandığını düşündürmektedir.

Pezdevî, dördüncü kısım için “(Nazm ile Kastedilen) Mana ve Murada İmkân Ölçüsünde Vukuf Vecihleri” başlığını koymuş ve lafızları bu açıdan *nazmın ibaresiyle, işaretiyle, delaletiyle ve iktizâsıyla istidlâl* olmak üzere dörde ayırmıştır. Debûsî bu kısımları “Kıyas ve Rey ile Değil, Zâhir Nass ile Sabit Olan Hükümlerin Kısımları” başlığında ele alırken¹⁹ Serahsî de Debûsî’ninkine yakın bir başlık seçmiş, sadece “zâhir nass ile” ifadesinin yerine “nassın zâhiriyle...” ifadesini koymuştur.²⁰ Sadece başlıklar mukayese edildiğinde Debûsî ile Serahsî’nin başlıkları kıyas ve reyin başladığı noktayı belirtmesi açısından Pezdevî’nin başlığına göre daha açık olup maksadı daha iyi ortaya koymaktadır. Ne var ki Pezdevî, lafızlara ilişkin bütün meseleleri Kitab konusunun kapsamına almakla ve şeriatın hükümlerinin bu kısımları bilmeye bağlı olduğunu söylemekle zaten Kitab ile kıyası birbirinden ayırmış ve bu sebeple kategori başlığında böyle bir ifade kullanmaya gerek duymamıştır. Nitekim başlık tercihlerinde *lafz* ve *ism* yerine *nazm* kelimesini kullanmasının sebebi de budur.

Pezdevî, ilk dört kategoriye Debûsî ve Serahsî’de bulunmayan bir de “beşinci taksim” eklemiş ve bunu da kendi içinde dörde ayırmıştır. Bu taksim, ilk dört kategoride yer alan terimlerden her birinin a) kökünü, b) sözlük ve terim anlamını, c) aynı kategoride yer alan iki lafız birbiriyle çeliştiğinde hangisinin tercih edileceğini ve d) hükmünü bilmeyi içermektedir.²¹ Pezdevî’nin beşinci taksim ile kastını, “hâss” terimi üzerinden soru formunda şöyle ifade etmemiz mümkündür:

- a. *Hâss* kelimesi hangi kökten türemiştir?
- b. *Hâss* kelimesinin sözlük ve terim anlamları nelerdir?
- c. *Hâss* terimi, âmm veya müşterek bir lafızla çeliştiğinde hangisi tercih edilir?
- d. *Hâssın* anlamına delâleti kat’î midir, yoksa zannî midir?

Pezdevî sonrası dönemde bu beşinci taksimin nasıl anlaşıldığı ve etrafında ne gibi tartışmalar cereyan ettiği hususu bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

19 Bkz. Debûsî, s. 130.

20 Bkz. Serahsî, I, 236.

21 Pezdevî, I, 84.

c. Pezdevî sonrası dönemde elfâz taksimi

Pezdevî, sonrası dönemde onun tarafından belli bir sistematige oturtulan bu taksim -iki husus haricinde- mezhepte genel kabul görmüş ve Hanefî usûl literatüründe yerleşik hâle gelmiştir.

Sözünü ettiğimiz iki husustan ilki, pratik bir sebepten kaynaklanmış olup Pezdevî'nin koyduğu kategori başlıkları büyük oranda değiştirilmiş ve lafızlar, Pezdevî'nin adlandırmalarına göre daha açık ve anlaşılır olan şu başlıklar altında incelenmeye başlanmıştır:²²

- a. Lafızların vaz' açısından taksimi: *hâss, âmm, müşterek...*
- b. Lafızların açıklık ve kapalılık bakımından taksimi: *zâhir, nass, müfesser...*
- c. Lafızların kullanım bakımından taksimi: *hakikat, mecaz, sarih, kinaye.*
- d. Lafızların, manaya delalet niteliği bakımından taksimi: *nassın ibaresiyle istidlal, işaretiyle istidlal...*

Bu farklılığın esasa ilişen bir yönü olmayıp tarihsel süreç içinde terakki kaydeden bütün ilimlerde benzer değişikliklere rastlamak mümkündür. Mesela Sibeveyh'in *el-Kitab*'ı ile İbn Hişam'ın *Katru'n-nedâ* adlı eserinin konuları aynıdır; ne var ki kullanılan dil zaman içinde billurlaşmış ve nahiv terminolojisi İbn Hişam'a gelinceye kadar büyük bir evrim geçirmiştir.

İkinci husus ise ekoller arası görüş ayrılığından kaynaklanmıştır.²³ Şöyle ki; Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi Horasan/Semerkand ekolüne müntesip usulcüler lafızları vaz' açısından "âmm, hâss, müşterek ve müevvel" olmak üzere dörde ayırırken Pezdevî sonrasında bazı usul eserlerinde bu taksim aynen korunmuş;²⁴ bazı eserlerde ise *müevvelin* yerine *cem'-i münekker* konmuştur.²⁵ Taksimdeki müevvel veya cem'-i münekker tercihinde etkili olan başat sebep, belirttiğimiz gibi, Hanefîlerin Horasan ekolü ile Irak ekolü arasında âmm lafzın mahiyetinin ne olduğu hususunda yaşanan görüş

22 Bkz. Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl* (İstanbul: Dâru't-tıbâ'ati'l-âmire, h. 1272), s. 20; Ebû Saîd el-Hâdimî, *Mecâmi'u'l-hakâik* (*Menâfi'u'd-dekâik* içinde, İstanbul: Şirket-i Hayriyye, h. 1308), s. 33, 69, 82, 124.

23 Hanefî usul geleneğindeki ekol ayrılıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Yığın, *Fukaha Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usulü Eserlerinin Temel Özellikleri* (Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 146-151.

24 Ebu'l-berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî *Menâru'l-envâr* (*Şerhu'l-Menâri'l-bni Melek* içinde, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.), s. 11.

25 Bkz. Molla Hüsrev, s. 21.

ayrılığıdır: Pezdevî'nin de aralarında bulunduğu Horasan ekolüne göre, bir lafzın âmm olabilmesi için, istiğrak ifade etmesi gerekmez, yani delalet ettiği fertlerin tümünü bilfiil kapsamaya zorunlu olmayıp kapsamaya elverişli olması yeterlidir.²⁶ Bu sebeple onlar, *cem'-i münekkeri* âmm lafzın mahiyetine dâhil etmişler ve bunun yerine taksimde “tevil edilmiş, yani anlamlarından birine hamledilmiş müşterek” demek olan *müevvele* yer vermişlerdir.²⁷ Buna karşın Irak ekolüne göre bir lafız, âmm sayılabilmek için istiğrak ifade etmelidir, yani delalet ettiği fertlerin tümünü kesin bir şekilde kapsamalıdır. Dolayısıyla onlara göre *cem'-i münekker*, âmm lafzın mahiyetine dâhil değildir. Bu sebeple Irak ekolünün görüşünü benimseyen usulcüler, Pezdevî'den ayrılarak lafzın vaz' açısından taksiminde müevveli taksim dışına atıp yerine *cem'-i münekkeri* koymuşlar²⁸ ve bunun sebebini şöyle izah etmişlerdir: Müevvel, vaz' açısından müşterek bir lafızdır. Müşterek lafız, muhtemel anlamlarından birine yorulunca *müevvel* adını alır. Şu halde vaz' açısından yapılan bir taksimde müevvele yer verilmesine gerek yoktur.²⁹

II. Pezdevî'nin Lafızlar Taksiminin Mantıksal İzahı

İlkin Debûsî tarafından oluşturulan ve Pezdevî tarafından sistematikleştirilen lafızlar taksiminin mantıksal tutarlılığına ilişkin problemlere geçmeden önce mevcut taksimin usulcüler tarafından hangi mantıksal temele oturtulduğunun izah edilmesi yerinde olacaktır. Pezdevî'nin en meşhur şarihi olan Abdülaziz Buhârî'nin (v. 730) ifadesine göre, lafızların bu kısımlara inhisarı konusunda pek çok farklı izah bulunmakta ise de bunlar arasında en güzel ve yerinde olan izah şudur:³⁰

Lafızların dört ayrı açıdan tasnif edilmesinin mantıksal gerekçesi şöyle izah edilmiştir:

Bir lafızdan anlaşılan anlam ya doğrudan o lafzın kendisiyle veya başka bir şey ile ilişkilidir. Anlamın, lafzın doğrudan kendisi ile ilişkisi birinci taksimi, yani lafzın vaz' açısından taksimini doğurur.

26 Abdülazîz el-Buhârî, I, 95.

27 Debûsî, s. 94; Serahsî, I, 124.

28 Sadru'ş-şeria Ubeydullah b. Mes'ûd, *et-Tavdîh şerhu't-Tenkîh (et-Telvih ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh* içinde, Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkam, 1998), I, 77-79; Molla Hüsrev, s. 21; Hâdimî, s. 33.

29 Bkz. Molla Hüsrev, s. 21.

30 Abdülazîz el-Buhârî, I, 83-84.

Anlamın, lafız haricindeki bir şey ile ilişkisine gelince bu, ya konuşana ait bir tasarruftur veya değildir. Konuşana ait tasarruf ise ya beyan, yani kastını açık seçik ifade edip etmeme ya da isti'mal, yani lafız kullanma yönünden olur.

Konuşanın beyan yönünden olan tasarrufu, lafızlar taksiminin ikinci kısmını, yani açıklık ve kapalılık bakımından taksimi doğururken; kullanım yönünden tasarrufu ise lafızlar taksiminin üçüncüsünü ortaya çıkarır.

Anlamın, konuşana ait bir tasarrufla ilişkili olmayan yönü ise muhatap tarafından, konuşanın kastının hangi yollarla bilinebileceği olup bu da dördüncü taksimi gerekli kılar.

Her bir kategorinin, kısımlarına inhisarının mantıksal izahı ise şöyle yapılmıştır:

Birinci taksim: Bir lafzın ya bir tek anlamı vardır ya da şümül veya bedel yoluyla birden çok medlül (ferdi veya anlamı) vardır. Bir tek anlamı olan lafızlar *hâsstır*. Şümül tarihiyle birden çok medlül (ferdi) olan lafızlar *âmm*dir. Bedel tarihiyle birden çok medlül (anlamı) olan lafızda ise iki ihtimal sözkonusu olup medlüllerinden biri diğerlerinden öne çıkmıyorsa, yani hepsi birbirine eşit olup içlerinden birini diğerlerine tercih etme imkânı yoksa *müşterek*; değilse *müevvel*dir. Dolayısıyla lafızlar, vaz' açısından "hâss, âmm, müşterek ve müevvel" olmak üzere dört tür ile sınırlı kalır.

İkinci taksim: Bir söz söylendiğinde muhatabın zihninde net bir anlam ya oluşur ya da oluşmaz.

Zihinde net bir anlam oluşuyorsa ve bu anlam konuşanın doğrudan kastıyla birebir örtüşmüyorsa söz bu anlamı itibarıyla *zâhirdir*. Konuşanın kastıyla birebir örtüşüyor ve fakat tahsise uğrama veya tevil edilme ihtimali varsa *nasstır*. Tahsise uğrama ve tevil ihtimali de yok ama nesh edilme ihtimali varsa *müfesserdir*. Neshedilme ihtimali de yoksa *muhkemdir*.

Zihinde net bir anlam oluşmuyorsa, yani anlamda bir kapalılık varsa bu kapalılık ya lafzın kendisinden veya lafız haricindeki bir sebepten kaynaklanıyordur. Kapalılık lafız dışındaki bir sebepten kaynaklanıyorsa bu lafız *hafîdir*. Lafızdan kaynaklanıyorsa üzerinde bir miktar düşünmek (*teemmül*) suretiyle idrak edilmesi ya mümkündür ya da değildir. Düşünmek suretiyle idrak edilmesi mümkün ise bu lafız *müşkildir*. Değilse ya mütakellim tarafından beyan edilmesi bekleniyordur veya beyan edilme imkân ve ihtimali kalmamıştır. Beyanı bekleniyorsa *mücmeldir*. Beyan edilme imkân ve ihtimali kalmamışsa *müteşabihtir*.

Üçüncü taksim: Lafız ya vaz' edildiği anlamda ya da başka bir anlamda kullanılmıştır. Vaz' edildiği anlamda kullanılmışsa *hakikat*, değilse *me-cazdır*. Bunlardan birinde diğerine oranla daha sık kullanılması sebebiyle akla ilk gelen anlam *sarih*, diğeri *kinayedir*.

Dördüncü taksim: Hüküm ispatında ya doğrudan lafzın kendisiyle istidlal edilir veya lafız dışı bir unsura ihtiyaç duyulur. Lafzın kendisi ile istidlal edilmesi durumunda lafız ya istidlal edilen o hüküm için sevk edilmiştir ya da sevk edilmemiştir. Konuşanın kastettiği mana ile muhatabın anladığı anlam örtüşüyorsa buna *ibare ile istidlal* denir. Örtüşmüyorsa, yani konuşan, sözünü, muhatabın çıkardığı anlam için sevk etmemişse buna *işaretle istidlal* denir. İstidlalde lafız dışı bir unsurdan yararlanılıyorsa iki ihtimal vardır: Ya çıkarılan anlam (gerekçe/illet), özel bir aklî çaba sarfetmeksizin dil kuralları aracılığıyla kolaylıkla anlaşılmalıdır ya da sözün doğru olabilmesi için şer'î açıdan öyle anlaşılması gerekmektedir. Özel bir aklî çaba sarfetmeksizin dilin doğası gereği kolayca çıkarılan anlama *delaletle istidlâl* denir. Sözün şer'î açıdan doğru olabilmesi için belirli bir anlama yorulmasına ise *iktiza ile istidlal* denir. Bu dört istidlâlin dışında kalan (mefhûm-i muhalefet, ilham vb.) istidlâl türleri ise fasit/geçersizdir.

Ardından Abdülazîz el-Buhârî, Hanefî usulcülerini tarafından benimsenmiş bu taksimi mantıksal bir temele oturtma çabası olan bu ve diğer bütün izahlar hakkında şu önemli değerlendirmeyi yapar:

En güzeli, bir tür tekellûf barındıran bu tür izahlara pek kulak asma maktır. Çünkü bu inhisarların bir kısmı eksiktir ve birazcık düşünül düğünde bu eksiklikler kolaylıkla farkedilebilir. Burada yapılması gereken şey, kat'î sonuç veren tümevarıma başvur maktır. Çünkü Kur'an-ı Kerim (başlı ve sonu belli, sınırlı bir metin olduğu için) bu taksimler açısından eksiksiz tümevarım yapmaya elverişlidir. Tümevarım ise eksiksiz bir tarama yapılabilecek durumlarda kat'î sonuç veren bir delildir.³¹

Abdülazîz el-Buhârî'nin bu ifadesinden iki husus anlaşıl maktadır: Birincisi, taksimlerin sağlamasının tümdengelimi kıyası ile değil, tümevarım kıyası ile yapılması gerektiği; ikincisi ve bizce daha önemlisi ise mevcut taksimlerde kimi eksiklikler ve itiraza açık hususlar bulunduğunu hissettirmesidir. İleride kendisinden aktaracağımız bir ifadesi ile bu husus daha da netlik kazanacak olup makalemizin mihverini teşkil eden ve sonraki başlıklarda üzerinde durulacak olan husus da budur.

III. Taksimde Mantıksal Tutarlılığın Ölçütleri

Pezdevî'nin "mevcut taksimlerdeki her bir kısmın/terimin a) kökünü, b) sözlük ve terim anlamını, c) birbiriyle çelişmesi halinde öncelik-sonralık sırasını ve d) hükmünü bilmek" şeklinde beşinci

31 Abdülazîz el-Buhârî, I, 84.

bir taksime daha yer verdiğini söylemiş ve bununla neyi kastettiğini bir örnek üzerinden izah etmiştik. Pezdevî şarihleri ve diğer bazı Hanefî usul bilginleri, bu beşinci taksimi de diğer dört taksimin kısımlarına dağıtmak suretiyle lafız türlerini seksene kadar çıkarmışlar, kimileri ise 768 sayısına vardırmışlardır.³²

Lafızların kısımlarının seksene çıkarılmasına yönelik en sert eleştirisi, Abdülazîz el-Buhârî'den gelmiş olup o, bu çabanın beyhude bir çaba olduğunu izah sadedinde, mantık açısından ne tür taksimler yapılabileceği ve her bir taksim türünün ne gibi sonuçları gerekli kılacağı konusu üzerinde durmuştur. Makalenin temel amacı, Pezdevî'nin yirmi kısımdan ibaret olan dörtlü taksiminin sorunlarına işaret etmek ise de buna mantıkî bir zemin hazırlamak amacıyla Abdülazîz el-Buhârî'nin seksenli taksime yönelttiği eleştirileri ayrıntılarıyla zikretmemiz yerinde olacaktır.

Abdülazîz el-Buhârî, bir taksimin başlıca üç itibarla yapılabileceğini belirterek bu itibarları/cihetleri şöyle sıralar:³³

1. Bir cinsi türlerine ayırmak: Bu taksim, cinse kayıtlar/ayırddedici vasıflar ilave edilmek suretiyle yapılır. Âlimler arasında yerleşik olan taksim bu olup böyle taksimlerde taksimin konusu ortak olmak zorundadır. Çünkü mesela cismi, canlı ve cansız diye ikiye ayırdığımızda her ikisi de cisim olmak zorundadır. Yine canlıyı “insan, at, kuş...” diye ayırdığımızda bunlardan her biri canlıdır.

2. Bütünü parçalarına ayırmak: Buna insanın “canlı” ve “düşünen” diye ikiye ayrılmasını örnek verebiliriz. Burada bütünün adını (yani örneğimizdeki insan lafzını) hakikat yoluyla kısımlardan her biri için kullanmamız doğru olmaz. Çünkü sadece “canlı” veya sadece “düşünen” olana insan denmez. İnsan dediğimiz mahiyet, bu cüzlerin toplamının adıdır.

3. Bir şeyi vasıfları bakımından ayırmak: Buna da insanın “âlim, kâtip...” veya “siyah, beyaz...” diye ayrılmasını örnek verebiliriz. Bu tür taksimlerde, dış dünyada her bir kısmın diğerinden ayrılabilmesi için, taksimin konusu ortak olmalı ve toplamda ilimle değil, kitabetle; siyahlıkla değil, beyazlıkla ya da tersi... ile nitelenenler bulunmalıdır.

Daha sonra Abdülazîz el-Buhârî, seksenli taksimin bu taksim türlerinden hiçbirine uymadığını ortaya koymak için şöyle der:

Pezdevî'nin “beşinci taksim” adıyla zikrettiği şey, yani taksimlerde adı geçen terimlerin kökünü, terim anlamını, sıralamasını ve hükmünü bilmek ilk taksim türüne giremez. Çünkü birinci taksim türünde tak-

³² Köksal, 39-43.

³³ Abdülazîz el-Buhârî, I, 85.

simin konusu (*mevrid-i taksim*), kısımlar arasında ortak iken burada ortak değildir. Bir örnekle açıklarsak, âmm lafzın kökü (*me'haz*) âmm değildir; mecazın kendisinden türediği “*câze*” fiili de mecaz değildir.

Bu taksim, ikinci taksim türünün kapsamına da giremez; çünkü ikinci taksim türünde kısımlardan her biri taksimin konusunun parçalarıdır. Burada ise meselâ hâss lafzın türetildiği kökün bilinmesi, hâss lafzı bir bütün sayarsak onu oluşturan parçalardan biri değildir. Manası, hükmü ve sıralaması da böyledir.

Bu taksimin, üçüncü taksim türünün kapsamına girme imkânı da yoktur, çünkü üçüncü taksimde konu ortak olmalıdır; burada ise ortak değildir. Üstelik örneğin hâss bir lafzın hangi kelimedenden türediğinin bilgisi, hâss lafzın hakikatine ait bir vasıf değildir. Mesela tavaf, ruku ve sücud lafızları böyledir. Yine insan lafzının hangi kökten türediğinin bilgisi, insanın hakikatine ait bir vasıf değildir. Hâss bir lafzın manası hükmü ve tertibi de bundan farklı olmayıp bunlar da onun vasıflarından sayılmazlar. Dolayısıyla bu itibarla da lafızların böyle bir taksime tâbi tutulması isabetli değildir. [Şayet adına taksim diyeceksek] bu taksim şuna benzemektedir:

İnsan başlıca şu kısımlara ayrılır:

Birinci kısım, *insan* kelimesinin, *ins* kelimesinden türemiş olmasıdır. İkinci kısım anlamının “düşünen canlı” olmasıdır. Üçüncü kısım ise onun şeref bakımından atın önünde yer almasıdır.

“...’ kökünden türemiş olan hâss lafız” veya “anlamı ‘...’ olan hâss lafız” denilmesinin dil bakımından doğru olduğuna bakarak, sözü edilen manaların, her bir ferde ilişen birer vasıf olduğunu kabul etsek dahi yine de lafızları böyle bir taksime tâbi tutmamız doğru olmaz. Çünkü yapılan taksimin bir faydayı intac etmesi ve “Hâss lafız dört kısımdır” “Âmm lafız dört kısımdır” vb. denilebilmesi için “her bir kısmın diğerinden net bir şekilde ayrılabilmesi gerekir”. Ancak burada böyle bir şey mümkün değildir; çünkü zikredilen vasıflar, ait oldukları şeyin ayrılmaz vasıflarıdır. Zira kökü, anlamı, hükmü ve sıralaması bulunmayan tek bir hâss lafız yoktur... Şu halde bu manalar itibarıyla hâss lafızlardan birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla böyle bir taksim yapılması, şöyle demeye benzer:

İnsan iki kısımdır:

Birinci kısım, geniş turnaklı olan.

İkinci kısım, boyu dik olan.

Böyle bir sözün ise tutarsızlığı ortadadır. Çünkü her iki özellik de “insan” mahiyetine dâhil olan bütün fertlerin ayrılmaz vasıflarıdır. Dolayısıyla iki kısım birbirinden ayrılamaz.

Burada “İki özellik arasındaki ayırım, akılda sabittir. Yapılan taksimin doğru olması için bu yeter” biçiminde bir savunma da yapılamaz. Çün-

kü biz, taksim yaparken bunun dikkate alınamayacağını söylüyoruz. Zira herhangi bir taksimde bu derece tekellüf, ilim ehlinin âdetinden değildir. Hiçbir ilim dalında ve özellikle de şer'î ilimlerde bu bakış açısıyla yapılan herhangi bir taksime rastlanması mümkün değildir.³⁴

Şu halde lafızların seksen kısma ayrıldığı iddiası açık değildir. En doğrusu, Pezdevî'nin yaptığı gibi, lafızları yirmiye ayırmak ve kategorilerin altında yer alan her bir terimin türediği bir kökün, manasının, sıralamasının ve hükmünün bulunduğunu söylemektir. Ancak şunu da söylemeden geçmeyelim: Lafızların yirmili taksime tabî tutulmasında dahi eleştiriyeye açık yönler yok değildir ('*alâ enne fî kevnihî 'işrine kısmen kelâmen eydan*).³⁵

IV. Lafızlar Taksiminin Değerlendirmesi

Debûsî'nin oluşturduğu ve Pezdevî'nin sistemleştirdiği bu lafız kategorilerinin, nihayetinde bir insan ürünü olması itibarıyla kimi eksiklikler ve yanlışlıklar barındırması pekâlâ mümkündür. Nitekim Hanefî usulcülerinin geneli, yapılan taksimlerdeki kimi sorunları farketmiş olmakla birlikte kelimelerin vaz' açısından taksiminde *cem'-i münekkerin* yerine *müevvelî*, *müevvelîn* yerine *cem'-i münekkeri* koymanın ötesinde hiçbir değişiklik yapmamışlar ve kategorilerdeki mantıksal tutarsızlık iddialarının önünü alabilmek için bunların "hakîkî değil, itibarî birer taksim olduğunu ve dolayısıyla aralarında geçişliliklerin bulunmasının kaçınılmaz olduğunu"³⁶ söylemek suretiyle sorunu görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir.

Meselâ Sadru's-ş-şeria (v. 747), lafızların vaz' açısından taksiminin itibarî olduğunu ortaya koymak için şöyle demiştir:

34 Tahsin Görgün, Pezdevî'nin sözünü ettiği bu beşinci taksimin bir meta-söylem olduğunu iddia etmiş ve bu taksim hakkında "Pezdevî tarafından ortaya konan ve Abdülaziz Buharî tarafından açıklanan bu taksim, beşinci bir taksim ciheti olarak Molla Hüsrev tarafından ele alındığı gibi, özellikle Osmanlı ulemasının *Mir'âtu'l-usûl*'e yazdığı haşiye eserlerinde geniş bir şekilde incelenmektedir" [bkz. Tahsin Görgün, "Lafız" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003) c. XXVII, s. 45-46] demiştir. Ne var ki Molla Hüsrev ve onun eserine haşiye yazan müelliflerin bu taksimi savunduğu doğru ise de Abdülaziz Buharî -yukarıdaki ifadelerinde görüldüğü üzere- bu taksimi mantıksal tutarlılıktan yoksun bulunduğunu delilleriyle birlikte ortaya koymuştur. Bu sebeple Görgün'ün "Abdülaziz Buharî tarafından açıklanan..." ifadesine katılmıyoruz.

35 Abdülazîz el-Buhârî, I, 86.

36 Bkz. Köksal, s. 96.

Kısımlar arasında *tenâfi* (karşıtlık) olduğunun vehmedilmemesi için bu kısımların 'itibarî/göreceli' kabul edilmesi gerekir. Çünkü bazı kısımlar tek bir kelimedede birleşebilirken bazıları birleşemeyebilir. Örneğin, *cerat el-'uyûn* cümlesindeki 'ayn' lafzı, göz ve pınar için vaz' edilmiş bir lafız olması açısından müşterek iken, bu cümlede kullanılan *el-'uyûn* lafzı, bu anlamlardan hangisi için kullanılmışsa onun bütün fertlerini kapsaması itibarıyla âmm'dir. Şu halde âmm ve müşterek lafız arasında bir karşıtlık yoktur. Hâss ve âmm lafızlar arasında ise karşıtlık vardır. Çünkü tek bir lafzın farklı itibarlarla hem hâss hem de âmm olması mümkün değildir. Diğer taksimler de böyledir.³⁷

Teftâzânî (v. 791) ise Sadru'ş-şeria'nın bu sözüne şu açıklamayı düşmüştür:

Sadru'ş-şeria, bu sözüyle, zikredilen kısımların birbirinden özüyle değil; farklı itibarlar ile ayrıldıklarını ve iki farklı itibar arasında karşıtlık (*tenâfi*) bulunmayabileceğini kastediyor. Mesela [müşterekte olduğu gibi] bir lafzın birden çok mana için birden çok vaz' edilmesi ve [âmm'da olduğu gibi] tek bir mananın bütün fertleri için tek bir kez vaz' edilmesi böyledir. Örneğin, *el-'uyûn* lafzı, pınar fertleri için bir defada vaz' edilmiş olması itibarıyla âmm bir lafızdır. Pınar, göz, güneş, altın vb. anlamlardan her biri için ayrı ayrı vaz' edilmiş olması itibarıyla ise müşterek bir lafızdır. Ancak bir taksimin altında yer alan bazı kısımlar arasında karşıtlık (*tenâfi*) bulunabilir. Mesela [âmm lafızda olduğu gibi] bir lafzın, kapsamı sınırlandırılmayan bir topluluk için vaz' edilmesi ile [hâss lafızda olduğu gibi] tek bir fert için ya da sınırlı sayıdaki bir topluluk için vaz' edilmesi böyledir. Şu halde tek bir lafız, iki ayrı itibarla hem hâss hem âmm olamaz. Çünkü bu iki itibar arasında *tenâfi* olduğu için bir lafızda birleşemezler... Bu taksimi ve kısımlarını izah edebilmek için bütün çabamı kullandım (*hâzâ gâyetu mâ tekelleftu li-takrîri haze't-taksîm*). Ne var ki bütün bu izahata rağmen konu, araştırmaya muhtaçtır (*mevdi'ü nazar*).³⁸

Sadru'ş-şeria ve Teftâzânî, bu açıklamaları ile, bu taksimler itibarî olduğu için tek bir kategoride yer alan bazı kısımların aynı lafızda birleşebileceğini söylemektedir. Çünkü hakiki bir taksimde, kısımlardan her biri diğerinden tamamen ayrıdır ve aralarında geçişlilik olması mümkün değildir. Mesela varlık, "canlı ve cansız" diye ikiye ayrıldığında bunlar "varlık olmak" hususunda birleşirken canlı ve cansız olmak niteliklerinde, aralarında hiçbir geçişlilik yoktur. Bunu bir önerme formunda şöyle ifade edebiliriz: "Hiçbir canlı cansız de-

37 Sadru'ş-şeria, I, 82.

38 Teftâzânî, I, 82.

ğildir; hiçbir cansız da canlı değildir.” Ne var ki söz konusu taksimde bunu söyleyemiyoruz, çünkü bazı müşterek lafızlar “âmm” olup aralarında geçişlilik vardır. Şu halde ya müşterek ya da âmm lafzın bu kategoriye yerleştirilmesinde bir sorun var demektir.

Bu taksimde dikkati çeken hususlardan biri, her bir kategorinin dörderli gruptan oluşturulmasıdır. Bundan daha ilginç ise, Pezdevî sonrasında, müevveli, vaz’ açısından taksim dışına çıkarılan usulcülerin onun yerine cem-i münekkeri koyması; cem-i münekkeri hariç tutanların ise yerine müevveli koymasıdır. Müevvel ile cem-i münekker arasında birbirini dışlayan hiçbir vasıf yok iken nedense klasik dönemde hiçbir usulcü, dördü kategoriyi beşe çıkarma veya üçe indirme girişiminde bulunmamıştır. Hâlbuki Pezdevî’nin dördü kategoriler oluşturma eğiliminin ardında bir tür tekellüf göze çarpmaktadır.

Bir lafzın farklı itibarlarla değişik taksimlere konu olması kaçınılmazdır. Bir örnekle izah edersek “aslan” lafzı, vaz’ açısından hâss iken, kullanım bakımından hakikat veya mecaz olabilir. Yine “*sârik*” (hırsız) lafzı, vaz’ açısından hâss iken açıklık ve kapalılık bakımından hafî, kullanım bakımından ise hakikat veya mecaz olabilir. Ne var ki hâss, âmm ve müşterekin aynı kategoriye ait olduklarının kabulü halinde tek bir lafzın hem âmm hem müşterek olabilmesi veya “hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye”nin aynı kategorinin türleri oldukları söylendiğinde bir lafzın hem hakikat hem de sarîh olabilmesi mümkün değildir. Şayet bir lafzın hem âmm hem de müşterek olduğunu veya hem hakikat hem de sarîh olduğunu söyleyebiliyorsak –ki söyleyebiliriz- bu oluşturulan kategoride bir sorun olduğu anlamına gelir ve böyle bir taksim, kendisinden beklenen faydayı sağlamaz.

Makalenin bundan sonraki bölümünde Abdülazîz el-Buhârî’nin kısımları seksene çıkarma çabalarını eleştirmek için koyduğu esaslardan da yararlanarak ilk dört taksime daha yakından bakacak, taksimlerin her birinde dikkati çeken sorunlara ışık tutmaya çalışacak ve taksimleri mantıksal açıdan daha tutarlı hâle getireceğini düşündüğümüz bazı yeni teklifler sunacağız.

A. Lafızların vaz’ açısından taksimi

Bu taksimde lafızlar, ilk dönem Hanefî usullerinde “hâss, âmm, müşterek ve müevvel” olmak üzere dörde ayrılmış olup taksimin konusu (*mevrid-i taksim*) lafızdır. Bu taksim, kelimenin “isim, fiil ve harf” olmak üzere üçe; cismin, “canlı ve cansız” olmak üzere

ikiye ayrılması gibi, “cinsin türlerine taksimi” türündendir, dolayısıyla inhisar ve tenâfiyi gerektirir, yani doğru olabilmesi için kategoride yer alan dört kısma dâhil edilecek başka bir şey bulunmamalı ve kısımlar arasında girişimlilik olmamalıdır. Bir başka ifade ile “Bir lafız, ya hâss ya âmm ya müşterek ya da müevvel; dilde vaz’ açısından bunlardan yalnızca birine dâhil olmayan hiçbir lafız yoktur” denilebilmelidir.

Şu halde bu konuda bir yargıda bulunabilmek için öncelikle bu terimlerin anlamlarını bilmek gerekir. Şimdi Pezdevî’nin *Usûl*’ünde ve Abdülaziz el-Buhârî’nin *Keşfü’l-esrar* adlı eserinde bu terimlerin nasıl tanımlandıklarını aktaralım:³⁹

Hâss: Münferit olmak ve müştereklikten uzak olmak kaydıyla tek bir mana için vaz’ edilen her lafız ve münferit olmak kaydıyla belirli bir müsemma için vaz’ edilen her isimdir.⁴⁰

Âmm:

1. Irak ekolüne göre, “tek bir vaz’ itibarıyla tüm fertlerini istisnasız bir şekilde kapsayan” lafızdır.⁴¹
2. Horasan ekolüne göre, “isimlerden, yani müsemmalardan bir topluluğu, lafzen veya manen içine alan (*yantazimu*)” her lafızdır.⁴²

Müşterek: [Kullanımda] yalnızca biri kastedilmek şartıyla muhtelif manalardan her birine ihtimalli olan her lafızdır.⁴³

Müevvel: Zann-ı galip ile vecihlerinden (yani muhtelif manalarından) birisi öne çıkan müşterek lafızdır.⁴⁴

39 Bu terimlerin burada aktaracağımızın haricinde daha anlaşılır tanımları da vardır. Ne var ki makalede Pezdevî’nin usulü merkeze alındığı ve bütün değerlendirmeler bu kitap üzerinden yürütüldüğü için, tutarlılığın bir gereği olarak Pezdevî’nin usulü ile şerhi *Keşfü’l-esrar*’da yer alan tanımlara büyük ölçüde bağlı kalmıştır. Bu terimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu; “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), c. II, s. 552; Ferhat Koca, “Hâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. XVI, s. 264; Ferhat Koca, “Müşterek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXII, s. 173; Ferhat Koca, “Müevvel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 478.

40 Pezdevî, I, 88-89.

41 Abdülazîz el-Buhârî, I, 95.

42 Pezdevî, I, 94.

43 Pezdevî, I, 103.

44 Pezdevî, I, 117.

Bu tanımların bir kısmında *ihtirazî*, yani tanımlanan terimi kategorisindeki diğer terimlerden ayıran kayıtlara yer verilmiştir. Meselâ *hâss* terimi, “müştereklikten uzak olmak” ifadesiyle müşterekten; “münferit olmak” ifadesiyle de âmm dan ayrılmıştır. Âmm terimi, ilk tanıma göre “tek bir vaz’ açısından” ifadesiyle müşterekin umumundan,⁴⁵ “tüm fertlerini istisnasız bir şekilde kapsayan” ifadesiyle de hâsstan ayrılmıştır. İkinci tanımda ise Abdülazîz el-Buhârî’nin ifadesine göre “içine alan, kuşatan” lafzı ile müşterek, “topluluk” kaydıyla ise “tesniye” tanım dışına çıkarılmıştır.⁴⁶ Tesniyeyi kapsam dışına çıkaran bir kaydın hâssı da kapsam dışına çıkaracağı açıktır.

Hâss ve âmm terimlerinin tanımlarında bunları birbirinden ve müşterekten ayıran ihtirazî kayıtlara yer verilmiş iken müşterekin tanımında onu âmm dan ayıran herhangi bir kayda yer verilmemiştir. Nitekim Abdülazîz el-Buhârî, *el-uyûn* gibi müşterek veya *el-üsûd* gibi hakikat ve mecaz anlamları bulunan bir lafız, umûmu gerektiren bir şekilde kullanıldığında bu cümledeki umumun her iki anlam açısından değil, anlamlardan sadece biri açısından olacağını,⁴⁷ Sadru’ş-şeria ise -yukarıda zikredildiği üzere- âmm ile müşterek arasında bir tenâfi bulunmadığını, yani bu ikisinin tek bir lafızda birleşebileceğini söylemiştir.

Usulcüler, müşterek ile âmmın bir lafızda birleşebileceğini söylemek suretiyle bu problemi aşmış gibi görünmektedir. Peki, tek anlam için vaz’ edilmiş olan bir lafız, umum ifade edecek şekilde kullanıldığında hangi kapsama sokulacaktır. Örneğin “*es-Sâriku ve’s-sârikatu fa’kta’û eydiyehumâ* (Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin)”⁴⁸ ayetinde *sârik* lafzı, sözlükte tek anlamı olan bir kelimedir. Ancak başındaki harf-i tarif sebebiyle umum ifade etmektedir. Âmm ile hâss arasında hiçbir girişimliliğin olamayacağı söylendiği takdirde bu lafza âmm dememiz onu nitelemekte yeterli olacak mıdır? Kapsam itibarıyla âmm olan bu lafzın tek anlamlı oluşunun terimsel bir karşılığı yok mudur? Vaz’ açısından olan bu

45 “Müşterekin umumu”, bütün anlamlarını kuşatacak şekilde kullanılması demektir. Anlamlarından yalnızca biri açısından umum ifade etmesinde ise herhangi bir tartışma yoktur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Güman, *Nahiv-Fıkıh Usulü İlişkisi (el-İsnevî Örneği)* (Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 100.

46 Abdülazîz el-Buhârî, I, 95.

47 Abdülazîz el-Buhârî, I, 95.

48 Mâide, 38.

taksimın en sorunlu noktası burasıdır; çünkü Hanefî fıkıh usulünde, bilindik şekliyle hâss terimi sadece tek anlamlı lafız değil, “tek anlamlı olan ve aynı zamanda tek bir ferde veya sınırlı sayıdaki bir topluluğa delalet eden bir lafz”ı nitelemektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sorunu fark eden ve aynı zamanda kesin bir şekilde çözen ilk ve tek usulcü İbnü'l-Hümâm'dır. O, “esasında müşterek ile âmm arasında herhangi bir karşıtlık yoktur. Bu sebeple en doğrusu burada ikili bir taksim yapılmasıdır”⁴⁹ diyerek “ikili taksim” ile kastını şöyle izah etmiştir:

Birinci taksim, vaz'ın teklifi ve çokluğuna göredir. Bu itibarla lafızlar *münferid* ve *müşterek* olmak üzere ikiye ayrılır. Ne var ki Hanefî usulcüleri, lafızları pek çok farklı açıdan taksim etmiş olmalarına rağmen bu taksimde *münferide*, yani tek anlamlı lafza yer vermemişlerdir.⁵⁰

İkinci taksim ise lafzın vaz' olunduğu anlam/muhteva (*el-mevdû' leh*) açısından. Buna göre lafızlar, *hâss* ve *âmm* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Dolayısıyla bu iki taksimın kısımları arasında girişimlilik vardır. Şöyle ki müşterek bir lafız hâss veya âmm olabileceği gibi, münferid bir lafız da hâss veya âmm olabilir.⁵¹

İbnü'l-Hümâm'ın bu ifadesini biraz açmamızda yarar vardır: Hanefî usulcüleri, *hâss* terimini “tek anlamlı lafız” anlamıyla *müşterekin* karşısına; “belirli veya belirsiz tek bir ferde veya belli sayıdaki bir topluluğa delalet etmesi” anlamıyla da *âmmın* karşısına koyarak ona iki ayrı anlam yüklemişler, yani çift anlamlı (*müşterek*) bir terim üretmek suretiyle İbnü'l-Hümâm'ın sözünü ettiği iki kategoriye teke indirmişlerdir. Bu sorunu gidermenin yolu ise, *müşterekin* karşısına *münferid* terimini ikâme etmek ve *hâss* terimini “belirli veya belirsiz tek bir ferde veya sınırlı sayıdaki bir topluluğa delalet eden lafız” diye tanımlamaktır.

İbnü'l-Hümâm'ın teklif ettiği *münferid* terimi de ilave edilerek lafızların vaz' açısından kısımları bir şemada şu şekilde gösterilebilir.

Lafızların vaz ' açısından taksimi			
Vaz'ın tek veya çok oluşuna göre		Lafzın kapsamına göre	
Münferid	Müşterek	Hâss	Âmm

49 Bkz. İbnü'l-Hümâm, I, 186.

50 İbnü'l-Hümâm, I, 186.

51 İbnü'l-Hümâm, I, 190.

Bu taksimde müevvele yer verilmesi isabetli değildir; çünkü müevvel, nihayetinde müşterek bir lafız olup zann-ı galip ile anlamlarından biri öne çıktığı için bu adı almıştır. Anlamlardan birinin öne çıkması ise ancak kullanım aşamasından sonra gerçekleşebilir.

Cem'-i münekkere gelince onun âmm olmadığını, hâss ile âmm arasında bir vasıta olduğunu savunan usulcülerin,⁵² bunu da taksime koyarak lafızları kapsam bakımından *hâss*, *cem'-i münekker* ve *âmm* olmak üzere üçe ayırmaları mümkündür.

B. Lafızların açıklık ve kapalılık bakımından taksimi

Debûsî'den itibaren klasik Hanefî usullerinin tamamında lafızlar, açıklık bakımından *zâhir*, *nass*, *müfesser* ve *muhkem*, kapalılık bakımından ise *hafî*, *müşkil*, *mücmel* ve *müteşabih* kısımlarına ayrılmıştır. Ne var ki Debûsî ve Serahsî, *hafî-zâhir*, *müşkil-nass*, *mücmel-müfesser* ve *müteşabih-muhkem* arasında tezat ilişkisi olduğunu,⁵³ buna karşın Pezdevî, bu ikililer arasında tekâbül ilişkisi bulunduğunu söylemiştir.⁵⁴

Bu ilişkinin adına ne dersek diyelim açık ve kapalı lafızların ikili tasniflere tabî tutulması, *zâhir* olmayan lafızın *hafî*; *nass* olmayanın *müşkil*; *müfesser* olmayanın *mücmel* ve *muhkem* olmayanın *müteşabih* olduğunu düşündürmektedir. Muhkem ile müteşabih arasında tezat ilişkisi olduğu söylenebilirse de bu ikisi arasındaki kısımlar için bunu söylemek pek isabetli gözükmemektedir. Kanaatimizce burada açık ve kapalı diye iki ayrı taksim yapıp her bir gruptan iki lafzı birbiriyle eşleştirmektense en açıktan en kapalıya doğru ilerleyen ve "Açıklık-Kapalılık Derecesi Bakımından Lafızlar" üst başlığını taşıyan tek kategori oluşturulması daha uygundur. Bunu bir doğru üzerinde şöyle gösterebiliriz:

muhkem > *müfesser* > *nass* > *zâhir* > *hafî* > *müşkil* > *mücmel* > *müteşabih*

Taksimnin neden böyle olması gerektiğini, her bir terimin ayırt edici vasıflarından hareket etmek suretiyle açıklayalım:

1. Muhkem: Anlamı kesin olan, başka türlü yorumlanma, tahsise uğrama ve nesh edilme ihtimali bulunmayan lafız.⁵⁵

52 Cem'-i münekkerin hâss ile âmm arasında bir vasıta (ara kategori) olduğu hususunda bilgi için bkz. Sadru's-şeria, I, 79.

53 Bkz. Debûsî, s. 117; Serahsî, 163.

54 Bkz. Pezdevî, I, 139; 146, 154.

55 Abdülazîz el-Buhârî, I, 136.

2. **Müfesser:** İlave bir açıklama ile anlamı kesinleştirilmek suretiyle başka türlü anlamaya kapatılan ama nesh edilme ihtimali bulunan lafız.⁵⁶
3. **Nass:** Haricî bir karine yardımıyla konuşanın kastının net bir şekilde anlaşıldığı, ancak farklı bir yoruma, tahsise ve neshe ihtimali olan lafız.⁵⁷
4. **Zâhir:** Sözün sevk sebebine uygun olsun veya olmasın⁵⁸ bir anlam ifade eden; ancak farklı yorumlanmaya, tahsise uğramaya ve neshe ihtimali olan lafız.⁵⁹
5. **Hafî:** Kendisinde herhangi bir kapalılık bulunmamasına rağmen lafız dışında bir sebeple kapsamının tespitinde güçlük çekilen, fakat bir süre düşünülünce (*taleb*) kapalılığı giderilebilen lafız.⁶⁰
6. **Müşkil:** Anlamı açık olmayan ama bir miktar teemmül ile anlamı tespit edilebilen lafız.⁶¹
7. **Mücmel:** Anlamı belirsiz olan ve anlaşılması mütekellimin beyanına bağlı olan lafız.⁶²
8. **Müteşabiḥ:** Anlamı belirsiz olan ve anlaşılma imkânı kalmayan lafız.⁶³

Tanımlar üzerine düşünülünce şu tespitler yapılabilir:

- Açıklık bakımından lafızların taksiminde “anlamın açıklığı”, “kesinliği”, “tahsis ve nesih ihtimali” gibi kriterler esas alınırken; kapalılık bakımından taksimde “anlamın tespitinin mümkün olup olmadığı” ve “mümkünse hangi yolla tespit edilebileceği” kriterleri esas alınmakta ve lafız, açıklık ve kesinliğini (*hafîyi* hariç tutarsak) muhkemden müteşabihe doğru kaybetmektedir.
- Kapalı lafız türlerinde, kapalılık, “talep, teemmül ve mütekellimin beyanı” gibi bir yolla giderildikten sonra söz konusu lafız bir başka kategoriye geçmek durumundadır.

56 Abdülazîz el-Buhârî, I, 132.

57 Abdülazîz el-Buhârî, I, 124.

58 İlk dönem Hanefî usul literatüründe *zâhirde* sözün sevk sebebine uygun olmaması gibi bir şarta rastlanmazken, bazı müteahhir Hanefî usulcülerini nass ile *zâhiri* birbirinden ayırt etmek için *zâhirde* “sözün sevk sebebine uygun olmaması” şartını koşmuşlardır. Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, I, 124-125; Yunus Apaydın, “Nas”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXII, s. 2.

59 Abdülazîz el-Buhârî, I, 124.

60 Abdülazîz el-Buhârî, I, 139.

61 Abdülazîz el-Buhârî, I, 141.

62 Abdülazîz el-Buhârî, I, 145.

63 Abdülazîz el-Buhârî, I, 149.

Şu halde bu kısımları tezat veya tekabül ilişkisine dayalı ikili tasniflere tabî tutarsak şunları diyebilmemiz gerekir:

- Mücmel* lafız, mütekellimin beyanından sonra *müfesser* olur.
- Müşkil* lafız, teemmül ile kapalılığı giderildikten sonra *nass* olur.
- Hafî* lafız, talep ile kapsamı belirlendikten sonra *zâhir* olur.

Ne var ki bu doğru değildir; çünkü usulcülerin ifadesine göre *mücmel*, sözün sahibi tarafından yapılan beyan kesin ve yeterli ise *müfessere*; kesin ve yeterli değilse *müşkile* dönüşür. *Müşkil* ise üzerinde bir miktar teemmül etmek suretiyle kapalılık giderilince *müevvele* dönüşür.⁶⁴

Beyan yeterli ise	Mücmel => Müfesser
Beyan yeterli değilse	Mücmel => Müşkil => Müevvel

Mesela salât, zekât vb. lafızlar, Kur'an-ı Kerim'deki ilk kullanımları itibarıyla mücmel iken Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri ile yeterli miktarda açıklanmış ve böylece müfesser olmuşlardır.⁶⁵ *Ribâ* lafzı ise, Kur'an-ı Kerim'deki ilk kullanımı itibarıyla mücmel iken Hz. Peygamber'in ribaya konu olan altı maddeyi sıraladığı sözü ile kısmen açıklanarak müşkile dönüşmüş, ardından müctehidler, bu altı maddenin ribaya konu olmasının gerekçesi üzerinde düşünmek suretiyle kendilerince bir illet bulmuşlar ve böylece *ribâ* lafzı, müevvel olmuştur.⁶⁶

Şu halde ilk dönem Hanefî usulcülerinin, vaz' açısından taksime koydukları müevvelin yerleştirilebileceği en uygun yerin bu taksim olduğu akla gelmektedir. Çünkü bu lafız, aslı itibarıyla müşkil veya müşterek olsa da söz sahibinin beyanı veya haricî bir karine ile anlamı -müfesser nispetinde olmamakla birlikte- en azından müctehid açısından netlik kazanmaktadır. Ne var ki taksimdeki sırasının belirlenmesi pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü müşterek lafızların, bir cümle içinde kullanıldığında lafzî veya haricî karineler yardımıyla anlamları genellikle kolayca tespit edilebilirken bazen anlamın tespiti zorlaşmakta, bazen de imkânsız olmaktadır. Mesela sözlük anlamı itibarıyla müşterek olan '*ayn* lafzının *be'ase'l-emîru uyûnehû* cümlesinde "casus" anlamında; *infecerati'l-'uyûn* cümlesinde ise "pınar" anlamında kullanıldığı açıktır. *selâsete kurû*⁶⁷ ayetindeki *kar'* lafzının

64 Abdülazîz el-Buhârî, I, 146.

65 Abdülazîz el-Buhârî, I, 146.

66 Abdülazîz el-Buhârî, I, 146-147.

67 Bakara, 228.

temizlik dönemini mi, yoksa aybaşı dönemini mi ifade ettiği hususu ise aynı netliğe sahip değildir. Kendisi azatlı olan ve aynı zaman da azat ettiği kölesi de bulunan birinin “*Evsaytu malî li-mevlâye* (Malımı mevlâma vasiyet ettim)” sözündeki *mevlâ* lafzının anlamını tespit etmek ise –kendisine sorma imkânı kalmamışsa- hiç mümkün değildir. Müşterek lafızların anlamını tespit etme noktasında üç ihtimal bulunduğu göre, anlamını tespit etme imkânı kalmayan *müşterek* lafızların *müteşabih*; lafzî veya haricî bir karine ile anlamı kolaylıkla tespit edilebilen müşterek lafızların *müfesser*; ictihada açık olan ve epeyce bir çabadan sonra anlamlarından birine yorulabilen müşterek lafızların ise *müevvel* kapsamında görülmesi gerekir. *Zâhir* ve *nass* kapsamında yer alan lafızların dahi tevile açık olduğu ve Hanefîlerin kimi ayet ve hadisler hakkında “Bu ayet/hadis müevveldir” dedikleri de dikkate alınır *müevvel* teriminin Hanefî usul terminolojisinde hayli geniş bir alana işaret ettiği ve dolayısıyla lafızlar taksiminde bir yere yerleştirilmesinin pek de mümkün olmadığı söylenmelidir.

Bu taksimde sorunlu gördüğümüz bir diğer nokta ise hafî lafzın bu taksimde yer almasına ilişkindir. Çünkü bu tür lafızların anlamında esasen herhangi bir kapalılık yoktur.⁶⁸ Fukahanın “kapalılık” dediği şey, lafız haricindeki bir sebepten kaynaklanan bir kapsam belirleme sorunudur. Meselâ usul literatüründe hafî lafzın en meşhur örneği “*es-sariku ve’s-sârikatu...*” ayeti olup burada hırsız anlamına gelen *sârik* lafzı esasında zâhirdir.⁶⁹ Ne var ki hırsızlığın bir türü olan ve özel bir adla anılan yankesici ve kefensoyucunun hırsız kapsamına alınıp alınmayacağı hususunda ihtilaf edilmiş ve bu tür lafızların kapsam belirleme açısından hafî olduğu söylenmiştir. Kapsam belirleme sorununun yaşanması ise açık lafızlar kategorisinde yer alan bütün lafızlar için mümkündür. Şu halde bu kategoride hafî lafza yer verilmesi tartışmaya açıktır.

Bu kategorideki problemlili noktalardan bir diğeri de zâhir ve nassın genellikle aynı lafızda birleşmesi ve bir lafzın ilkin akla gelen anlamına *zâhir*; sevk sebebine uygun düşen anlamına ise *nass* denilmesidir. Mesela “Allah alışverişi helal, ribayı ise haram kıldı”⁷⁰ ayeti, alışverişin mübahlığı ve ribanın haramlığı hükümlerini içermesi bakımından zâhire; alışverişle riba arasında fark bulunduğunu ifade etmesi bakımından ise nassa örnek verilmiştir.⁷¹ Çünkü bu âyet, literal olarak

68 Abdülazîz el-Buhârî, I, 139.

69 Abdülazîz el-Buhârî, I, 139.

70 Bakara, 285.

71 Pezdevî, I, 126.

alışverişin mübah, ribanın da haram olduğu hükümlerini içeriyorsa da öncesiyle birlikte değerlendirildiğinde insanlara salt bu hükümleri bildirmek için indirilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü hemen öncesinde riba muamelesi yapanların alışveriş ile riba arasında özde bir fark görmedikleri aktarılmış ve ardından “Oysa Allah alışverişi helal, ribayı ise haram kıldı” buyrulmak suretiyle birinin helal, diğerinin haram olmasının ikisi arasında ciddi bir fark teşkil ettiği söylenmiştir.⁷² Bu taksimde zâhir ve nass için verilen örneklerin aynaları dördüncü taksimde tekrarlanmış ve nass ve zâhir örneklerinin tamamı, dördüncü taksimde “nassın ibaresiyle istidlal” için verilmiştir. Buradaki soruna dördüncü taksimin değerlendirmesinde daha geniş temas edilecektir.

Bu taksimde eleştiriye açık bir diğer husus ise şudur: Usulcüler açık ve kesin bir şekilde beyan edildiği için başka türlü yorumlanma ihtimali kalmayan ve fakat neshe açık olan lafızlara *müfesser* demişlerdir. Ne var ki Hz. Peygamber’in vefatı ve vahyin kesilmesi ile birlikte artık nesih ihtimali ortadan kalkmış,⁷³ dolayısıyla müfesser ile muhkem arasındaki görece farkın pratikte bir değeri kalmamıştır. Nitekim Hanefî usulcüler, muhkem lafızları, *muhkem li-aynihi* ve *muhkem li-gayrihi* diye ikiye ayırmışlar⁷⁴ ve *müfesserin muhkem li-gayrihi* olduğunu, yani nesih ihtimali kalmadığı için muhkeme sonradan dâhil olduğunu söylemişlerdir.⁷⁵ Şu halde şayet bu taksimler, nassların anlaşılması ve yorumlanması amacıyla matuf ise lafızları *müfesser* veya *muhkem* diye ikiye ayırmanın bir anlamı kalmamış demektir.

C. Lafızların kullanım bakımından taksimi

Serahsî’yi bir yana koyarsak Hanefî usulcülerinin ekserisi lafızları, kullanım bakımından *hakikat*, *mecaz*, *sarih* ve *kinaye* olmak üzere dörde ayırmış ve şöyle tanımlamışlardır:

Hakikat, vaz’ edildiği anlamda kullanılan lafızdır.⁷⁶

Mecâz, “iki anlam arasındaki bir ilgiden dolayı”⁷⁷ vaz’ edildiği anlamdan başka bir anlamda kullanılan lafızdır.⁷⁸

72 Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, I, 126.

73 Pezdevî, I, 137.

74 Abdülazîz el-Buhârî, I, 137.

75 Teftâzânî, I, 278.

76 Pezdevî, I, 159.

77 Abdülazîz el-Buhârî, I, 160.

78 Pezdevî, I, 160.

Sarih, kendisiyle kastedilen anlamın sık kullanım sebebiyle açık olduğu lafızdır.⁷⁹ Bu anlam hakikat veya mecaz olabilir.⁸⁰

Kinaye, kendisiyle kastedilen anlamın kullanımdan kaynaklanan bir sebeple örtük olduğu lafızdır.⁸¹ Bu da hakikat veya mecaz olabilir.

Abdülazîz Buhârî, bütün bu tanımlardan sonra taksimin neye dayandığını izah etmek için şöyle demiştir:

Üzerinde düşünüldüğünde bu taksimde “kullanım” ile kastın, mukayyet olan değil, mutlak olan kullanım olduğu görülür. Çünkü hakikat ve mecazdaki “kullanım” başka, sarihteki “kullanım” başkadır. Zira sarihin tanımında zikredilen “kullanım” sıklık vasfıyla; hakikatin tanımında zikredilmiş olan, “lafzın vaz’ edildiği anlam” ile; mecazın tanımındaki kullanım ise “lafzın vaz’ edildiği anlamın gayrı” ile kayıtlıdır. Kinayedeki kullanım da sarihtekenden farklı olup o da “irade edilen anlamı örtme kastı”yla kayıtlıdır. Dolayısıyla bütün bu terimlerin tek bir taksim altında yer alabilmesi için aralarında ortak bir nokta (*kadr-i müşterek*) bulunmalıdır. Bu ise “mutlak kullanım”dan başka bir şey olamaz.⁸²

Abdülazîz el-Buhârî, burada yeni bir taksim önermiyorsa da her bir terimin kendine özgü kayıtlarının dikkate alınması halinde bu taksimin doğru olamayacağını belirtmiş ve Pezdevî’nin taksimini “mutlak kullanım” esasına bağlamıştır. Ancak kanaatimizce burada da yapılması gereken vaz’ açısından taksimde olduğu gibi ikili bir tasnife gitmektir. Çünkü hakikat ve mecaz arasında bir karşıtlıktan söz edilebilirse de bu ikisi ile sarih ve kinaye arasında herhangi bir karşıtlık yoktur. Çünkü gerek sarih ve gerek kinaye, hakikat ve mecazdan öte bir şey değildir.

Nitekim Sadru’ş-şeria, “Hakikat ve mecazdan her biri, özü itibarıyla (*fî nefsihi*) kastedilen anlam örtük değilse *sarih*; aksi halde *kinaye* adını alır” demiş ve Teftâzânî, onun bu ifadesini şöyle izah etmiştir:

Sadru’ş-şeria, bu sözüyle sarih ve kinayenin hakikat ve mecaz kısımlarından başka bir tür olmadığını ve bu dört kısım arasında tam bir karşıtlık (*tebâyün*) bulunmadığını kastetmiştir.

79 Pezdevî, I, 166.

80 Abdülazîz el-Buhârî, I, 167.

81 Abdülazîz el-Buhârî, I, 168.

82 Abdülazîz el-Buhârî, I, 168.

Şu halde kullanım bakımından lafızlar taksimi şu şekilde yapılmalıdır:

Kullanım Bakımından Lafızlar			
Hakikat		Mecaz	
Sarih	Kinaye	Sarih	Kinaye

D. Lafızların delâletin niteliği bakımından taksimi

Hanefî usullerinde lafızlar, delaletin niteliği bakımından “nassın ibaresiyle, işaretleriyle, delaletiyle ve iktizasıyla istidlal/delâlet” olmak üzere dörde ayrılmış ve bu delâletler şöyle tanımlanmıştır:

Bir söz ile sabit olan delalet, sevk sebebiyle örtüşüyorsa *ibarenin delaletidir*; örtüşmüyorsa *işaretin delaletidir*; sözün, şer‘an doğru anlaşılması kendisine bağlı olan bir şeye delaleti *iktizanın delaleti*dir; sözün içerdiği hükmün gerekçesi/illeti, dil kuralları gereğince kıyasa başvurmaksızın sözün kendisinden anlaşılabiliriyorsa bu da *delaletin delaletidir*.⁸³

Tanımlar itibarıyla *ibarenin delaleti* ile *nass*, *işaretin delaleti* ile de *zâhir* benzeşmektedir. Ne var ki açıklık bakımından *nass* ve *zâhir* için verilen örneklerin bu taksimde *ibarenin delaleti* için örnek verildiği; *işaretin delaleti* için verilen örneklerin ise *zâhir* lafza uymadığı görülmektedir. *işaretin delaleti* için zikredilen örneklerden birkaçı şunlardır: “Bu mallar, yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir”⁸⁴ ayetinde muhacirlere “fakir” denilmesinden hareketle bir müslümanın daru’l-harpte bıraktığı mallar üzerinde mülkiyetinin kalmadığı sonucuna varılmıştır.⁸⁵ Yine “Annelerin yiyeceği ve giyeceği, *mevlûd-i leh* (baba) üzerinedir”⁸⁶ ayetindeki *mevlûd-i leh* ifadesinin işaretleriyle çocuğun nesebinin ve dolayısıyla malının babaya ait olduğu hükmü çıkarılmıştır.⁸⁷ “Anneler, çocuklarını iki tam yıl emzirirler”⁸⁸ ve “Hamilelik ve süten kesilme süresi otuz aydır”⁸⁹ ayetleri birlikte değerlendirilmek

83 Sadru’ş-şeria, I, 286.

84 Haşr, 8.

85 Pezdevî, I, 176.

86 Bakara, 233.

87 Pezdevî, I, 178.

88 Ahkâf, 15.

89 Bakara, 233.

suretiyle de hamileliğin asgari süresinin altı ay olduğu sonucuna varılmıştır.⁹⁰ Bunların zâhir lafız ile örtüşmediği açıktır. Şu halde açıklık ve kapalılık bahsindeki *sevk* ile buradaki *sevk* arasında nisbi de olsa bir fark bulunmalıdır.

Abdülazîz el-Buhârî, bu karışıklığı fark ederek “işaretin delaleti” bahsinde şu açıklamayı yapma gereği duymuştur:

Bilesin ki bir sözün, nazmı itibarıyla bir manaya delaleti üç derecelidir: Birinci derece, lafzın asıl kastedilen şeye delaletidir. Örneğin “(...) size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın”⁹¹ ayetinin aynı anda nikâh altında tutulabilecek kadınların sayısının en fazla dört olduğuna delalet etmesi böyledir.

İkinci derece, lafzın, bir manaya delalet etmesi ve fakat bunun asıl kastedilen mana olmamasıdır. Yukarıdaki ayetin nikâhın mübahlığı hükmüne delaleti de böyledir.

Üçüncü derece ise bir sözün, vaz’ edildiği anlamın ayrılmazlarından (*levâzim*) olan bir manaya delalet etmesidir. “Köpek satışından elde edilen para haramdır” hadisinin köpek satışının mün’akid olduğuna delalet etmesi de böyledir.

Delaletin üç derecesi anlaşıldığına göre şimdi şu tespitleri yapabiliriz:

Birinci delalet türü, sözün sevk sebebiyle tamamen örtüşürken üçüncü delalet türünün sözün sevk sebebiyle hiçbir ilişkisi yoktur. İkinci delalet türü ise sevk sebebine bir açıdan uygun, bir açıdan ise aykırıdır. Uygunluğu, konuşan, onu o manayı ifade etmek kastıyla söylediği içindir; aykırılığı ise konuşan, onu asıl anlatmak istediği şeyi tamamlayan bir unsur olarak söylediği içindir. Zira onu söylemeksizin, kastettiği anlamı ifade etme imkânı yoktur.

İkinci ve üçüncü delalet türleri arasındaki farkı ise şöyle açıklayabiliriz: İkinci delalet türünde sözden çıkan anlam, anlamı belirleyen bir karinenin bulunmaması durumunda aslî maksat olmaya elverişli iken üçüncü delalet türü buna elverişli değildir.

“İbarenin delaleti” bahsinde bir sözün, bir mana için sevk edilmiş olması, -aslî maksat olsun veya olmasın- mefhumuna delalet etmesidir. Zâhir ve nass bahislerinde sözün sevk edildiği anlam ile kastedilen şey ise mefhumuna aslî maksat olmak kaydıyla delalet etmesidir. Şu halde yukarıda zikrettiğimiz ikinci delalet türü, bu bahiste sözün sevk edildiği anlama dâhil iken zâhir ve nass konusunda dâhil değildir. Buna göre bir kimse, nikâhın mübahlığı hükmünü “(...) size helal olan kadınlarla

90 Pezdevî, 179-182.

91 Nisa, 3.

(...) evlenin” ayetine dayandırsa nassın işaretiyle değil ibaresiyle istidlal etmiş olur.⁹²

Abdülazîz el-Buhârî’nin bu açıklamalarından işaretin delaletinin üçüncü mertebedeki delalet kapsamına girdiği anlaşılmakta olup bu yolla ulaşılan bir hükmün, sözün sevk amacıyla hiçbir ilişkisi olmadığı açıktır. Böyle bir delalet türünün kabul edilmesi hâlinde kıyas delili tartışmalı hâle gelir; çünkü işaretin delâleti, iltizâmî bir delâlettir. İltizâmî delâlette ise medlûl için bir sınır çizilmesi mümkün değildir. Zira bir şeyin ayrılmaz vasıfları (*levâzim*) olduğu gibi, o vasıflardan her birinin de ayrılmaz vasıfları (*levâzimu levâzimihâ*)... vardır. Bu durumda bir lafzın delalet ettiği anlamlar sonsuza kadar gider.⁹³ Kıyas ise nassların sınırlı, olayların sınırsız olduğu ön kabulüne dayalı bir delildir. Şu halde, işaretin delaletinin duracağı bir sınır olmayıp nasslar sonsuza kadar genişletilebilir. Bu ise, nassların sınırlılığı ön kabulü ile çelişmektedir.⁹⁴

Lafızlardan bu kabil işaret manalarının çıkarılmasında o konuda rivayet edilen muhtelif hadislerin ve o dönemin örf ve kültürünün önemli bir rolünün olduğu açıktır.⁹⁵ *İşaretin delaleti* veya *teba’î manaya delalet* adı verilen bu delalet türünde genellikle delilden medlûle değil, medlûlden delile gidildiği ve bunun Kur’an-ı Kerim’de sarih bir şekilde yer almayan, rivayetlere dayalı ahkâmî ve fikhî veya kelâmî görüşleri Kur’an-ı Kerim’le temellendirme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bundan dolayı bu delalet türünün kesin sınırları çizilerek nerede durulacağı net bir şekilde belirlenmeli ya da bu tür, fasit delaletler kapsamına alınmalıdır.⁹⁶ Fikhî ve kelâmî pek çok tartışmada karşımıza çıkan ve tasavvufî-işari tefsire meşruiyet zemini oluşturan bu delalet türü müstakil bir makalede ele alınacaktır.

92 Abdülazîz el-Buhârî, I, 172-173.

93 İltizâmî delaletin zayıflığı için bkz. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mî’yâru’l-ilm* (Mısır: Dâru’l-meârif, 1961), s. 72.

94 Bir sözün delaletinin “aslî manaya delalet” ve “teba’î manaya delalet” olmak üzere ikiye ayrıldığı ve *işaretin delaleti* ile büyük ölçüde örtüşen teba’î manaya delaleti kabul ve reddedenlerin delilleri ve Ebû İshak eş-Şâtıbî’nin şer’î hüküm tesisinde bu delalet türünün esas alınmayacağı yolundaki görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû İshâk İbrahim eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (Huber: Dâru İbn Affan, 1997), I, 152-169.

95 Ali Bardakoğlu, “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), IX, 121.

96 Muhalif bir görüş için bkz. Nuri Kahveci, “Lafız Mana İlişkisi Bağlamında İşaretin Delâleti”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14 (2009): 199-201.

Sonuç

Hanefî fıkıh usulü literatüründe lafız bahisleri, kavramlar düzeyinde Cassâs ile başlamış, Debûsî ile lafızlar birbirinden bağımsız kategorilere dönüşmüş ve Pezdevî ile bir üst kategori altında toplanmak suretiyle tam bir sisteme kavuşmuştur. Bu itibarla Pezdevî'nin Hanefî usul-i fıkıhının gelişim sürecinde kilit bir noktada yer aldığı vurgulanmalıdır.

Pezdevî sonrasında onun beşinci taksimini seksene ve altı yüz-lü sayılara çıkarma teşebbüsleri tutmamış ve Pezdevî'nin her biri dörderli gruplardan oluşan yirmili taksimi, birkaç nokta haricinde Hanefî usulcülerinin çoğunluğu tarafından genel kabul görmüştür.

Abdülaziz Buhârî, Sadru'ş-şeria, Teftâzânî ve İbnü'l-Hümmam gibi bazı muhakkik usulcülerin taksime yönelik sarih veya ima yollu bir takım eleştirileri olmuşsa da –rastlayabildiğimiz kadarıyla- İbnü'l-Hümmam ve kısmen Teftâzânî haricinde, taksim her hangi bir kategorisinde esaslı bir değişiklik teklif eden hiçbir usulcü çıkmamıştır.

Bahsi geçen usulcülerin –üstü kapalı bir biçimde de olsa- yaptıkları eleştiri ve teklifler değerlendirilerek mevcut taksim her bir kategorisi gözden geçirilmiş ve taksimlerin mantıksal açıdan daha tutarlı hâle getirilebilmesi ve böylece işlerliklerinin artırılabilmesi için bu çalışmada başlıca şu teklifler sunulmuştur:

- Lafızlar vaz' bakımından iki ayrı taksime tâbi tutulmalı; vaz'ın teklik ve çokluğu bakımından *münferid* ve *müşterek*, kapsam bakımından ise *âmm* ve *hâss* olarak ikiye ayrılmalıdır.
- Lafızlar açıklık ve kapalılık bakımından taksim edilirken biri diğerinin zıddı olan dörderli iki kategoriye ayrılmak yerine en açıktan en kapalıya doğru tek kategoriye indirilmeli ve *hafî* lafız bu taksim dışına çıkarılmalıdır. Bazı Hanefî usulcülerinin vaz' açısından lafızlar kategorisine yerleştirdikleri *müevvel* lafız ise bu kategoriye alınmalıdır.
- Kullanım bakımından lafızlar, iki ayrı taksime konu edilmeli; öncelikle vaz' edildiği anlamda kullanılıp kullanılmadığına göre hakikat ve mecaz diye ikiye ayrıldıktan sonra bunlardan her biri, açık veya örtük oluşlarına göre sarih ve kinaye kısımlarına ayrılmalıdır.
- Delâletin niteliği bakımından lafız türlerinde ise işaretin delaleti adıyla bilinen iltizâmî delâlet türü tamamen öznel bir niteliğe sahip olması ve tasavvufî-işarî tefsire kapı aralaması sebebiyle bu taksim dışına çıkarılarak fâsit delaletler kapsamına alınmalıdır.

Abstract

The Problem of Logical Consistency in the Classification of Words in the Hanafî Jurisprudence Literature: The Case of Pazdawî

Mabâhith al-alfâz, contain the rules which are needed for understanding and interpretation of religious texts. Because of that these topics are one of the important topics in Usûl al-fiqh literature. Who he had classified these topics in Hanafî Usûl al-fiqh literature is Abû Zaid al-Dabûsî. This classification is carried out by Sarakhsî. Than Fahr al-Islam al-Pazdawî combined these topics in a top category and carried them to the title of “Kitâb/Qur’ân”. In addition, al-Pazdawî, examined first the definitions of the whole terms existent in this classification before entering to full explanation and discussion. This classification that had given its final shape by al-Pazdawî was accepted and preserved until today, by late period Usûl al-fiqh Hanafî scholars; although some differences in detail. However, there are some aspects open to critique at this classification for the logical classification criteria purposes. Some scholars as Abd al-Azîz al-Bukhârî, Ibn al-Humâm, Sadr al-Sharî’a and Taftâzânî pointed out part of the critiques. However this article focuses on these critiques and proposes some suggestions to make the classification more consistent logically. Some of these suggestions belong to classical period scholars and some of them belong to us.

Keywords: Lafz, Wad’, Isti’âmâl, Zuhûr and Khafâ, Dalâlah.